

Tapasztalatok a nyelvjárási térképezés köréből.

Mivel a magyar nyelvátlasz elkészítése az előbbinél alaposabb népnyelvi gyűjtőtervezettel egyetemben az utóbbi időben napirendre került, talán bizonyos érdeklődést keltenek a következő sorok, amelyekben a finn nyelvjárások térképező munkája közben szerzett tapasztalataimat adom elő. Annak a kérdésnek, hogy e tapasztalataimról e helyt beszámoljak, szívesen engedek, mert hiszen lehetne-e e célra alkalmasabb keretet találni, mint a megboldogult barátom, a népnyelv nagy kutatója: Csüry Bálint emlékének szánt kiadványt?

Azok, akik itt az általam kiadott nyelvjárási térképgyűjteményt véletlenül megismerték, bizonyára észrevették, hogy az egyáltalán nem a szó igényesebb jelentésében veendő nyelvátlasz. Ez inkább a finn nyelvjárások hangtörténetének „képes ábrázolása“, amelyhez külön kiadványként csatlakozik egy „szóbeli ábrázolás“. A szemléltőt talán az is elidegeníti, hogy a főrészek Finn Nyelvjárások III. A és B. A bevezetésből aztán észreveszi, hogy az I. rész a nyelvi szemelvényeket tartalmazta (nagyobbrészt fonográffal és parlográffal felvéve) az összes finn nyelvjárásokból; a II. rész egy, a finn nyelvjárásterületekről szóló tanulmányt tartalmazott, valamint jegyzeteket azok kialakulásáról. Mindkét rész már több mint tíz évvel ezelőtt megjelent és ha annak idején biztos lett volna, hogy nyelvjárási térképgyűjteményem csakugyan kiadásra kerül, a sorrend szerint emez lett volna az első.

Nyelvjárástérképészeti tervemet még akkor készítettem, amikor a tartui egyetem szolgálatában állottam (1919—25.). A tulajdonképpeni gyűjtőmunkát pedig azután végeztem, mintegy 15 észtendőn át, elutazgatván (motorkerékpárral vagy gépkocsival) majdnem minden nyáron néhány hónapot vagy hetet, úgyhogy végül Finnországnak csaknem minden falujában megfordultam. Kezdetben jó eredménnyel vettem igénybe a fogházakat is munkahelyemül.¹ Volt velem egy kb. ötszáz

¹ Jó munkahelyek Finnországban az ú. n. *községi otthonok*, szegény, munkára képtelenek házai, amelyenek minden faluban vannak. Ilyen helyeken ugyanazon alkalommal több személyt is lehet használni

különböző jelenséget ábrázoló térkép, amelynek lapjait minden egyes falura vonatkozólag kitöltöttem; ebben a munkában általában színes ceruzákat használtam; ugyanaz a szín tüntette fel egy-egy jelenség elterjedését. A pótmagyarázatok természetesen külön füzetbe írtam, kezdetben majdnem „jegyzőkönyvet“ vezetve mindegyik nyelvmesterem koráról, szüleiről, utazásairól stb. Bár kérdéseim közt a hangtani jelenségekkel kapcsolatosak voltak többségben, de egyúttal bőven előfordultak az alaktani, sőt nagyszámban tisztán lexikális jelenségekre vonatkozók is (jóllehet e térképek közül mindenestre csak egy rész jutott kiadásra alkalmas állapotba). Félig kész térképanyagomat is fel tudtam használni, amikor a helsinki egyetemen előadást tartottam a finn nyelvjárásokról és ekkor számos hallgatóban cselekvőbb érdeklődést tudtam kelteni az anyag iránt. Szabad legyen még azt hozzátennem, hogy a ténylegesen erre a munkára fordított időm nagyon csekély volt, szinte mintha más tennivalóktól loptam volna el, amelyek tulajdonképpen munkakötelezettségeim körébe tartoztak, és e munkához hozzá sem fogtam volna, ha kezdettől fogva tudom, hogy a helsinki egyetemen is majdan tágabb tárgykörrel kell foglalkoznom, nevezetesen valamennyi kelet-tengeri finn nyelvvel, amelyeknek a terén több ember számára is elég munka jutna. Az eközben gyűjtött ismereteimet azonban voltaképpen szintén felhasználhattam a nyelvjárasi térkép-gyűjtemény „magyarázataiban“, mert arra törekedtem, hogy mindegyik, a térképen ábrázolt jelenséget a közeli rokonnyelvekben is kövessem, amikor gyökerei a helyi finn nyelvjárásoknál mélyebbre nyúlnak. Ilyen módon gyakran lehetséges volt, hogy nemcsak a jelenségek születési helyére és elterjedési irányaira, hanem általában a finn nyelvjárások születési folyamatára és egyúttal a településtörténetre is fényt vessék. A nyelvjárasi térkép-gyűjtemény magyarázatok és következ-

nyelvmesterül, ha szükséges, és az öregek közül rendszeren jó kalauzt lehet választani. Általában azt a megfigyelést tettem, hogy a nők jobb nyelvmesterek, mint a férfiak; ők nem ingadoztak annyira, s nem keverték nyelvjárásukat, türelmesebbek voltak; nyelvhasználatuk más tekintetben is hübb, s úgy látszik, mintha még jobban megértenék a kérdéseket, mint a férfiak. Egy eldugott falu lakosai tudnivalóan jobbak, mint a nagy út mentén lakók, és mennél szegényebb a ház vagy kunyhó, amelybe a kutatónak be kell térnie, annál jobb. A szegény e többi tulajdonságok ráadásául ismeri a pénz értékét is (a munkáért mindig fizetni kell, mégha néhány óráról van is szó), és szigorúan alkalmazkodik a feladatához, bár esetleg annak a célját nem is érti meg igazán. Ezért őt kezdetben néhány igen egyszerű kérdés felvetésével bátorítani kell, hogy elég önbizalomra tegyen szert. A nép lelkének ismerete és az a képesség, hogy bármilyen egyszerű környezethez is tudjunk alkalmazkodni, azok a segédeszközök, amelyeknek nem szabad hiányozniuk a kutatóból. Jó nyelvmestert lelni, különben a kutató legnagyobb erényei közé tartozik, mert amikor a kutató egy meglehetősen új nyelvjárasterületen ilyen talál, ama egyszerű ember előtt úgy érzi magát, mint a hálás tanítvány a mester lábainál.

tetések nélkül csak képeskönyv, bár igazán értékes és érdekes képeskönyv, de annak a térképgyűjteménynek is alapvető célja minden esetben a történeti kutatás, végezze ezt a kutatást aztán akár a térképgyűjtemény készítője, vagy valaki más kutató, csinálják bár azt rögtön vagy akár száz esztendő elteltével, amikor ugyanannak a nyelvnek a nyelvjárási térképe esetleg már teljesen másképpen alakult.

Pótlólag még meg szeretném említeni, hogy munkámat meglehetősen megnehezítette az a tudat, hogy Finnországban ugyanabban az időben terveztek egy nagy, alapos nyelvjárási atlaszt, amelyet többtucat ember erejével és többmillió költséggel szándékoztak elkészíteni. Nekem nem volt egyáltalán segítségem, kivéve a végén a tisztázott térképek lerajzolóját, úgyhogy a munka nagyon kevés pénzkiadásba került. (Kis pénzsegélyek a nyári utak számára.) A kiadó térképeim számát 200-ra óhajtotta korlátozni, végül lett belőlük 213 db. Valójában abból a nagy térképtervezetből (amiért különösen az elhunyt Kai Donner dolgozott) egyelőre nem lett semmi, de a finn nyelvjárások anyagának gyűjtőszervezete, a Szótáralapítvány mégis elkészített egy nagy csapat nyelvjárási térképet is. A Szótáralapítvány ösztöndíjasainak gyűjtőterülete mégsem olyan nagy, és az adatokat önkéntes „gyűjtőhálózat” segédkezésével nyerik, a tudakozódásokra kapott írásbeli válaszok formájában. Bizonyos esetekben az ilyen válaszok teljesen megbízhatók, de pl. hangtani jelenségeket illetően, nem is beszélve a fonétikai finomságokról, ezen az úton nem lehet semmi olyat kapni, amelyben meg lehetne bízni. Kiképzett gyűjtők is hallhatják és jelölhetik ugyanazt a jelenséget is különböző módon. E tekintetben valóságos *előny*, hogyha az anyagot csak egy ember gyűjtötte, s a nép egy közönséges gyermeke, vagy valami tanultabb „laikus” (általában e kettő közül valók a Szótáralapítvány adatszolgáltatói) több rosszat csinálhat, mint jót, ha az ő adatszolgáltatásai alapján térképeket készítenek, kivéve, ha bizonyos egyszerű dolgokról van szó, pl. néprajzi adatokról, amelyeket a Szótáralapítványban legnagyobb számban térképeztek, vagy a népköltészet körébe tartozó jelenségekről (mese- és daltípusok stb.). Finnországban tehát mindenesetre *készülőfélben* van megmérhetetlen tömegű legkülönfélébb nyelvjárási térkép. A mostani közlekedési eszközök idején — erre jó emlékezni Magyarországon épúgy, mint másutt — a távolságok mintha nem is volnának, és így, hacsak néhány ember utazik is gépkocsival egypár nyáron, ki lehet egészíteni a térképtervezetben maradt hiányokat, el lehet végezni az elmaradhatatlan ellenőrző munkát, és még a korszerű, bármily sokoldalú nagy-nyelvatlasz is ezután már csak letisztázásra és kiadásra szorul.

A népnyelvi térképezés kérdésében véleményem a következő: Nem kell túlságosan megbízni semmiféle mintaképek

ben, mert a „munka vezeti mesterét“, és „ami jó az egyiknek, az nem jó a másiknak“. Az a fődolog, hogy a fonétikai, hangtani, alaktani, lexikális és — amennyire lehetséges — mondattani jelenségek is, amelyeknek tekintetében figyelemreméltó nyelvjárási különbségek vannak, térképezésre kerüljenek, a lehető legszemléletesebb módon. Több színnek a használata jó lenne, de költséges. Két szín is elég, mert a másirányú (és vastagságú) vonalozás és más jelek eléggé szemléletesek. Mielőtt a gyűjtőmunkához hozzáfognánk, mindenről, aminek a tekintetében nyelvjárási különbségek létezéséről tudomása van az embernek, természetesen pontos jegyzéket kell készíteni, de jóelőre el kell készülnie arra, hogy ez a terv munka közben kiegészítésre és megváltoztatásra is kerülhet. Mindegyik jelenséget, legalább is a gyűjtés fokán külön térképre kell jelölni, s ekkor a színes ceruzák hasznosak a grafikus jeleken kívül; bizonyos esetekben az egész példaszót rá lehet írni a hovatartozás megjelölése céljából a térképre, de nem rendszeresen, s egyáltalán nem a térképek kiadásában, mert akkor nem lehet áttekintést adni a területekről, másrészt a térképek rajzolása is nehézkes lesz és drága, a térképek *egész* súlya pedig rendkívül nagy. Hiszen a térképeket nem csupán gyűjteményeknek szánták, hanem valamely kutató kézikönyvtárába is. A gyűjtésben nemcsak példaszó (vagy alak), hanem valamely gyűjtési pontról való másfajta, ugyanazon jelenségcsoporthoz tartozó példák is rendszeresen feljegyzendők a térképekhez csatolt jegyzetfüzetben, amely aztán igen hasznos mind a térképek nyomás alá történő rajzolásakor, mind pedig a térképekhez csatlakozó magyarázatok kiadásakor. A gyűjtőmunka befejeztével és a kiadás munkájának kezdetekor mindennek a lehető legvilágosabbnak kell lenni, bárha ettől függetlenül talán még a térképek nyomásra kész állapotba történő megrajzolása közben is kell tenni ellenőrző utakat. Természetesen magától értetődik, hogy mindegyik térképlap az *egész* magyar nyelvterületet ábrázolja, összes más nyelvek közé maradt nagyobb és kisebb szigeteivel egyetemben, mert csak ilyen módon lehet világos általános képet kapni a jelenség elterjedéséről és szükségtelen különleges kutatások nélkül elvégezni azokat az összefoglaló következtetéseket, amelyekre a térkép anyagot ad. A magyar nyelvterület belsejében maradó idegennyelvű területeket természetesen pontosan ábrázolni kell, lehetőleg külön színekkel is, mert ezeknek a szomszédságában olyan sajátságok fordulhatnak elő, pl. a magyar nyelvjárási fonétikájában, amelyeket máskülönben nem lehetne megérteni. Mégha az idegennyelvű kisebbség csak egy kis eltűnő pontocska is, annak sem szabad ábrázolatlanul maradnia a térképen.

Ami a fonétikai jelölést illeti, nálunk, Finnországban, e tekintetben, sajnos — amint erre igen helyesen emlékeztettek is — a kutatókat az elmúlt évtizedekben úgy nevelték, hogy

tűzásokba estek, azaz jobban mondva : a helyes fonétikai szemlélet hiányában estek tűzásokba. Ha két vagy három kutató ugyanazt a dolgot feljegyzi, bárha elvben ugyanazokat az együtt megtanult diakritikus finomságokat hasonló értelemben jelölik is, az annyira különböző módon történik, hogy aki kívülről szemléli, azt hihetné, hogy tényleges és ugyancsak lényeges hangzásbeli különbségről van szó ; ez esetben az eljárás tehát már letért a helyes útról, nem is említve azt, hogy az így kiélezett fonétikai átírás gyakran már önmagában is nehezen érthető. Magyarországon ebben a tekintetben nem kell félni a tűzástól, sokkal inkább az ellenkezőjétől. Természetesen fontos, hogy az írásmód a magyarnak megfelelő világos legyen, de úgy gondolom, hogy néhány fonétikai mellékjel segítségével nélkül egy ilyen kiadványban nem lehet célhoz érni ; pl. *a* hang tudnivalóan igen sokféle van a magyar nyelvjárásokban, épúgy, mint *e* is (tehát az *e* és az *ë* nem elégséges), a hosszú magánhangzók nyelvjárásonként alacsonyabbak lehetnek, mint a köznyelvben, a zárhangok hosszúsága különböző (*sēpen* és *sēpen* stb.) és így tovább. Hiszen arra is lehetne gondolni, hogy az ilyen, látszólag parányi dolgoknak nincs semmi jelentőségük, de lehet nekik — bárha mi talán nem is sejtjük — ugyancsak nagy jelentőségük a hangtörténet kutatása tekintetében is, hiszen minden hangzásbeli különbözőségnek van *valamiféle* oka, s ez aztán nincsen nyelvjárásföldrajzi jelentőség híján sem. Úgy gondolom továbbá, hogy a tisztán fonétikus írásmódot kellene — amennyire csak lehetőség van rá — alkalmazni a térképeken is, de a térképekhez csatolt magyarázatokban okvetlenül, mert ezek nélkül a gyakorlatban egyetlen térkép-gyűjtemény sem elég használható, bár a magyarázatoknak semmi mást nem szükséges tartalmazniuk, mint csupán leíró jellegű kiegészítéseket. Olyan jelenségeket, mint az *s*-hangok, a mássalhangzók palatalizációja, és a zárhangok zöngesszimilációi, amelyek a magyar olvasó számára maguktól érthetődők, talán mégis jelölni kellene a magyar nyelvet nem ismerők számára az általános hangtani írásmód szerint. A népi nyelvjárások mélyrehatóbb vizsgálata közben valószínűleg olyan fonétikai nehézségek is felmerülnek, amelyeket a fül nem képes kielégítő módon megoldani. Egy kis útifonográf e tekintetben — és másban is — hasznos segédeszköz. Pl. a mennyiségi viszonyokat, legalább is az olyanokat, amelyek a beszéd ütemének terjedelmétől függenek, még otthon is lehet ellenőrizni a fonográfáról, s el lehet ráktározni az utókor számára, továbbá a fonétikai intézetben a fonogramokat át lehet alakítani grafikai görbékké is. Az útikymográf is igen hasznos volna (ezt Finnországban Sovijärvi professzor mindenesetre jó eredménnyel alkalmazta), de viszont fel kell készülni arra, hogy az egyetemek fonétikai intézeteibe is bevisszük a kísérleti személyeket, akiknek szükséges volta valószínűleg csak a népnyelvi

kutatás megindulásakor tűnik ki. Már néhány gép, egy egyszerű kymográf (ez megvan az orvosi fiziológiai intézetben is), valamint egy oscillográf elegendő a felvetődő kérdések megoldására, de legalább is Finnországban kellemes tapasztalatokat szereztek a nyelvi mutatóanyagok kutatása és elraktározása tekintetében a hangosfilmgépek segítségével. Általában a nyelvjárás ellenőrzése — a tisztán lehallgató ellenőrzés is — különösen a kutatóintézetben újabb és újabb problémákat vet fel, s előreviszi a fonétikai tudományt, mégha annak eredményeit nem is lehetne felhasználni a nyelvjárás tanulmányok átírásában. Viszont a fonétikai intézet eszközeivel együtt olyan döntőbíró, aki gyakran tárgyilagosan old meg sok napirenden lévő vitás kérdést. A gyakorlati gyűjtőmunkában azonban a gyűjtő legfontosabb eszköze mégis csak a *fül*.

Magának a gyűjtőmunkának a nehéz voltát a nyelvjárási térképezés terén másképpen sem kell túlozni. Legalább is az én tapasztalataim szerint ez mind a gyűjtő, mind pedig az adatszolgáltató számára sokkal könnyebb és folyamatosabb, mint pl. a nyelvjárási szókincs gyűjtése, vagy valamely rendszeres nyelvjárási hangtörténet anyagának összehalmozása. A leggyakrabban igen kevés nehézséggel át lehet térni egyik térképről a másikra. Csupán két nyelvjárás érintkezési pontjai okoznak bizonyos nehézségeket, de azok aztán annál érdekeesebbek a kutató számára. A felvilágosodott nyelvmester (noha a „felvilágosodott“ nyelvmester gyakran már elvesztette egészséges nyelvérzékét és így az elméletieskedésre hajlamos lévén, az „igazinak“ a kipuhulásában veszélyessé válhatik), maga is érdeklődéssel követi a térképek színeit és jeleit, továbbá saját indíttatásából is értékes útbaigazításokat adhat a kutatónak a nyelvjárási különbségek tekintetében.

Bár, aki a térképezőmunkát végzi, jóelőre elkészített kérdéstervezet szerint halad, amelyet neki, mint már mondtuk, a munka folyamán kényszerűségből ki kell szélesítenie (bár az így pótlódó térképek, ha azokat a kiadvány tervezetéhez csatolják, megkövetelik a visszatérést a már bejárt helyekre), biztosan felbukkannak előtte más értékes nyelvjárási jelenségek is, amelyeket nem hagyhat feljegyzetlenül. Így a térképező egyszersemind azokat is segíti, akik tulajdonképpen szókincs-gyűjtőként vagy nyelvjáráskutatóként dolgoznak, kiki a maga vidékén. Utóbbiak viszont alaposan elmélyednek valamely vidék nyelvjárásába és segítségére lehetnek a térképező munkát végzőnek, továbbá ellenőrizhetik a térképeket is. Máskülönben a térképekre nem kerülnek hibák olyan mértékben, ahogy talán a kívülálló — a munka gyors előrehaladását tekintve — gondolhatná (mert hiszen a gyűjtő csak néhány napig, vagy talán fél napig, esetleg a legrosszabb esetben csak néhány óráig tartózkodik az illető helységben), ugyanis a térképek meg lehetős nagy mértékben maguk ellenőrzik önmagukat. A leg-

gyakrabban a kérdező látja már a felelethől, hogy annak helyesnek vagy helytelennek kell lennie.

Elbben a térképezőnek minden faluban meg kellene fordulnia, néha valamely magános házban is, de a gyakorlatban a munka kisebb területekre határolódik el, amelyeknek egyes helységei már teljességgel egyugyanazon nyelvjáráshoz tartoznak. Finnországban az ilyen terület leginkább valamely templomos falu, amely mind egyházközség, mind pedig helyi közigazgatási középpont, úgyhogy az ebbe tartozó lakosok mindig érintkezésbe jutottak egymással, és így közös nyelvjárást alkotnak (történeti szempontból nézve az ilyen falu eredetileg csak úgy, egyetlen családból szélesedett ki, s ennek ősapja nevére kaphatta a falu is nevét, bárha a lakosság száma ma már ezrekre emelkedhetik). Bizonyos vonatkozásban előny, ha a nyelvmester egyáltalán meg sem fordult saját faluja határára kívül, de ha feladatához mérten elég intelligens, határozottan az is előnyt jelenthet, ha szomszédainak beszédmódját szintén ismeri, még ha ő és szülei a kutatandó nyelvjárás területén születtek is. Természetesen az idősebb nemzedék erre a célra legjobban megfelel, de a nyolcvan-kilencven évesek általában nem értik meg a kérdéseket, noha az ő beszédjükben gyakran hallunk pótolhatatlanul fontos, veszni indult nyelvjárási jellegzetességeket.

Már szükségtelenül is sokat beszéltem, s olyan dolgokról, amelyek talán minden egyes gyűjtő előtt maguktól érthetődök. Befejezésül csak arra emlékeztetek, hogy a népi nyelvjárások minden oldalra kiterjedő, és sürgős átbúvárlása *minden* országban sokkal fontosabb, mint a régi írásbeli emlékek kutatása, mert a népi nyelvjárások mindig változnak, és mindig pótolhatatlan értékek vannak eltűnőben, de az írásos emlékek kutatását még a következő nemzedékek is elvégezhetik, s annál nagyobb eredménnyel, mennél jobban ismerik a népi nyelvjárásokat, hasonlóképpen természetesen a rokonnyelveket is, amelyeknek részletes, rendszeres kutatása még sajnálatosan hiányos. Való igaz, hogy a régi emlékek nálunk is, különösen pedig Magyarországon, egy ilyen régi kultúrájú országban, értékesek, de ezeknek az értékét a rokonnyelvek és nyelvjárások összehasonlító kutatásához viszonyítva, mindig túlzottan láthatjuk. Mert bizony az összehasonlító kutatónak ki kell tudni következtetni azt — hogy csak egy példát vegyek a számtalan sok közül —, hogy valamely *házunk* alak a *házumuk* alakból fejlődött, még ha a Halotti Beszéd nem is léteznék. A kutatónak igazán nagy segítség és öröm az, hogy a nyelv fejlődését elméleti feltevések nélkül a lehető legmesszebbre követheti az írásbeli hagyomány segítségével is, de annak az értékéről az élőnyelv kutatásához viszonyítva beszélni sem érdemes, mindaddig, míg csak az élőnyelv összes kincseit nem ismerjük. Bár a nyelvjárási térképgyűjtemény igazában csak

egy rész ezek közül a felszínre hozandó kincsek közül, mindazonáltal igen fontos rész. Csak ennek a segítségével lehet megoldani számos nyelvtörténeti problémát, nem is említve azt a támogatást, amit ez a településtörténet számára nyújt. Úgy gondolom, hogy a nyelvjárási térképészet segítségével elérhető eredmények azok, amelyek a magyar nyelvtudománynak közkedveltségét is leginkább megőrzik, aminthogy valamely nemzeti tudománynak különben is népszerűnek kell lennie mindenütt, ahol a nép eléggé ismeri saját igazi értékét.

Helsinki.

Kettunen Lőrinc.